

ШЫН

Нийтлел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 141 (16301) 2000 чылдың декабрь 21, четверт Ат салган шагы Садар өртөө 3 рубль. 19.00

“ШЫН” СОЛУННУҢ АНКЕТАЗЫНГА ХАРЫЫЛАР АРАЗЫНДАН ҮЕ-БИЛЕ ДЕНГЕ БАЗЫП...

Бичин школачы чылдарымдан-на “Шыны” сонурган номчуур кижилер мен. Школа доозупкаш-ла “Шыны” чагыдып ал, аңаа янзы-буру темага чүүлдерин үргүлчү бижин, 43 чыл иштинде “Шыны” үзүктөл чок чагыдып келдим. Моон сонгаар-даа чагыдар мен.

“Шыны” чагытпас таварылга менээ турбаан. Башкы кижилер болгаш, ада-ие болгаш өөреникчилер аразына кижизидилге ажылы чорударда, “Шын” менээ хөлчөк дузалал чорудан.

“Шыны” чагытпас “улуг-каралаан” номчувайн баар таварылга менээ турбаан. Шунтузуун номчуур кижилер мен.

Анкетаңың чугула айтырымы бо айтырыг бооп турар деп бодалар-дыр мен. Демократия үезинде үениң дылы чиди, угааны — чарт, өткүт. Чыткан хой тургуспас бооп, кортук, амайланчак чорукче кирер болза, информация (медээ-тайылбыр) рыногунга солунун салдары кудулаар, чагыдыкчыларның саны эвээжер, солунун тиражи кудулаар. Солуну номчуштуг, хой номчуучулардыг, чагыдылгалыг кылыр дизе, солун, чугула айтырыглар көдүргөн материалдарга дискуссия чарлаар. Оон авторларыңа харыны материалдыг хамааржыр эрге-чагырга черинге чедип тургаш, солун таварыштыр харыны бээр. Журналистичи истелени чорудар (сайзырадыр).

Сөстүн, парлалганың хостуун ажыглап алгаш, чамдык кижилер чон төөредир, мөзү-бүдүш талазы-биле кошкак солуннарга уш-баш чок чүве бижир, ажылдаан даргалар орта ажылдатпас, бодунун чадап каан чүвезинге өске кижилерин буруудалыр нүгүлдүлери дораан туткаш, солунга чарлаар — ажык-чар деп чүве ол-дур. Журналистичи истелениң эки, багай ажылы ажык-чар үезинде костур. Ол истелге эки түнүлдүг болза,

солун номчуштуг болур. Солунуң ажык-чардыг болуру чугула. Чонну ажык-чарга өөредир черек. Ажык-чарлыг чорук сайзыраваанда чамдык бак чүүлдер ажык-биле “сайзырап” турары ол. Баштынчывысты хүндүлөп, деткин, национал идеявысты сайзырадып, бөдүңчүп, тыва демивисти ажык-чар-биле тургузар үе келген. Маңаа төп солунуус “Шынын” ролу улуг.

Кандыг солунда хөй чарлаалдар, рекламалар бар болдур, улус ол солуну садып номчуур боор чүве. Дилээр болза чарлаалдардан, рекламалардан хөй чүве чок деп бодалар мен. Солунга келгеш, өртөөн төлөп кааш, чарлаалын улус бээр ужурулуг, а “Шында” чүгле телевидение программазы бар. Радиоңуң программазын, кинотеатрлар чарлаалдарын база көргүзүп, орус дылга парлаар болза эки. Чүге дээрге солуну садып аар улустун саны көвүдөп болур. Республиканың бүгү бунунарныга чедип турар “Шын” солун улустан, бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан чине (азы халае) өртектеп реклама, чарлаалдарны хүлээп ал турар деп рекламаны телевидениеге, орус дылдыг солунуңа бээр.

дарың эрттирери солунуң чагыдылганыңа улуг салдарың чедирер деп бодалар мен. **Зоя МААДЫ.** Чоо-Хөл көжүүн.

Бистиң амыдыралывыстыр

Чырыттырмай турар айтырыглар хөй. Ам-даа хандыр бижир болза эки деп бодалар турар темаларым болза: мал, чер, өңчү үндүрүүнүң дугайында, хөйүнүң дүвүрелин бодурган дерзин кем-херек үүлдешкиширинге хамаарыштыр суд органның шиттирлеринге дааян бижээ материалдар, көдээ ажыл-агыйыңа сандардып, бүдүн-бүрүн колхоз, совхозтары үптөп-тоймаглан, оң “эзелериниң” дугайында фелетон чүге бижип болбас деп. Ол дээрге бистиң амыдыралывы шыккаш. **Роман ХУНАЙ-ООЛ.** Ак-Туруг суур.

“Хостуг шакта” деп булуң тургузар болза эки. Анаа конкурстар, диспуттар, кроссвордтар, шахмат, шашки бодалгалары, сонургактарга мону билер силер бе дээр шыккаш болгаш өске-даа кижилерниң медерелин улгатырып турар чүүлдерин үргүлчү парлаза деп бодалдыг мен.

“Шын” боду-даа, авторларның-даа дузазы-биле шыдаар шаа-биле хөрөк өйгөндө, чугула-даа айтырыгларны чырыдып турар деп бодалар мен. Ындыг айтырыглар чырыттып турар, мындыг айтырыглар чырыттырмай турар деп чугаалаар берге. Чүге дээрге профессионал байырлаалдарга хамаарышпайн баар айтырыглар чок дийин. Чижээ: өг-бүлө айтырыглары делегейиң өг-бүлө хүнүн таварыштыр чырыттып-ла турар боордур. Аныктар айтырыглары — аныктар хүнүн, билги хүнүн, башкылар хүнүн, дээш, дыка-ла хой профессионал байырлаалдар хүнерин таварыштыр чырыттып турар айтырыгларның бирээси ол. Өске-даа айтырыгларны көөргө вылдыг.

Хөлчөк нарын үени чурттап эрттирер тур бис. Харын-даа тыва нация моон сонгаар турар бе, турбас бе, тыва нацияны канчыл камгалап аларың? Ындыг айтырыглар тургустунуп көзүп турар апарган. “Донгада калдык” деп тоолдун маалдыры шыккаш апарывыс ол бе? Дүвүрениңиң! “Донгада калдык” деп тоолдун маалдыры ийи орук белдиринге келгеш: — Кайы оруске барымыз экил, кайда аас-кежик барыл? — деп

Чурумчутса...

Солун арында үнүп турар рубрикалар, тускай арынар-ла хөй. Ыңчалза-даа оларны чурумчудуп, үнер үелерин доктадып тургусса деп санадыг мен. Чүге дизе ол солунда сөз хергелээң чүүлүң турар деп чүвени баш удур билер боор сен. Мен бодум дугайың мындыг рубрикаларны сумелээр-дир мен. “Хойлу — кижилер бурзунг”, “Мээң өбө, төөгүң”, “Өңүктөр”, “Кежээпей мен”, “Ыракка — яят, чоокка — шоот” (адрестер, арагачылар, оорлар дугайында), “Ынакшылым”, “Таныкчылыг” (аныктарга), “Чаштар — келир үеви”, “Бөдүүн ишти — ажыл-чын ол”, “Спорт — каддыкчылыг ол”, “Хойжу — хоочун иш”, “Чер — чегерикчилик”, “Тываның аржаан суглары”, “Арга-арыгы канмаала”, “Сайтарлыкчы”, “Өрт шериг”, “Дүрөн дүз”, “Шын” — шычы өңүңүм” дээр эгелер адаанга амыдыралдың кан-

айтырыгны шиттирлеп чадаш, че хамаан, кайзыгыч-даа катый хаара басыптайн дээр ийи орукче хары угда баскаш, чаваа чарлып өлгөн болгай. Ийи орук белдиринде ам бис келген бис, ынчанга ол айтырыг ынчаар тургустунуп келген. Азырап алган малывысты оорладып, төчөгөлп каапкаш, ада-өгбелеривистиң чараш черлерин кагаш, арага шилдери чыып, өңүг металлдар кескиндилери дужаап, душкан-на ажылды кылып бораланып, аас-кежини дилеп, тозап улчууру эки бе? Азы тыва суу-чаңчыдыралывысты, ада-өгбелеривистиң ыдык черлерин кагбайн, эзелп, аңаа малмаганы өстүрүп, сүттүг шайны аартап, чагыл ээтти чип, амыр-шөлзөн чурттап чорзувусса эки бе? Тыва кижиниң депшилгези (цивилизациясы) салгалдан салгал дамчып келген өзек ажылы — мал, чер ажылы сайзыралып, оон бедик шынарлыг (харын-даа делегей чергелиг) продукция бүдүрүп алары. Көдээде нарын байдалды өскүрткөн кым-даа келгеш, эде тургузуп бербес. Ону чүгле суму чагыргалары углап-баштап эде тургузар ужурулуг. Ынчанга 2001 чылдың солунуңа, бирээде, “Суму чагыргазы” деп рубрика турарын күзээр мен. Анаа эң эки ажылдыг суму чагыргаларың ажылыңа дужулга солчуп чырыдып турар болза эки.

Ийде, “Бистиң хоорайларымыз, суурларымыз” деп рубрика турар болза эки деп бодалар мен. Хоорай, суурларымыз дугайында эвөөшти бижип турар бис. Ылангыя

дыг-даа талазын бижип болур-ла-дыр. **Наталья ДУГУР-КЕЧИЛ-ООЛ.** Шаган-Арыг хоорай.

Чараш шыккаш

Солунуң каасталганыңа хамаарышкан мындыг сүме, күзелениң өөренип коорун дилээр-дир мен.

Моон мурунда чылдарда “Шын” солунун бирги арыныңа “Хүндүктелдиң демдээ” орден солунуң адынын дужунга турган чүве. Сөөлүрүдир ону ап каапкаш, оон орнуңа бистиң республиканың ыдыктыг сүлде демдээ парлап турду.

Солунуң ажылының бедик үнелээшкини болур орденни катап база орнуңа эгиткен — эки чүүл. Ыңчалза-даа бот-догунуан күрүне бис деп айтып турар ыдык демдээни аартыктай бээрге чегей шыккаш. Ындыг болганда бистиң бодальымы-биле сүлде демдээни “Шын” деп эге-

Кызылывысты архитектура, культура, ажыл-агый талазы-биле канчаар сегидип аар бис. Ылангыя амгы хоорай чагыргазының даргазын ажылыңдан хостаар дугайында негелдени чүге тургузуп болбас бис.

Уште, реклама килдиниң ажыдары күзениң. Бот-акшалаандырышкын деп чүве база бар. “Шын” компьютер-кагаш, арага шилдери чыып, өңүг металлдар кескиндилери дужаап, душкан-на ажылды кылып бораланып, аас-кежини дилеп, тозап улчууру эки бе? Азы тыва суу-чаңчыдыралывысты, ада-өгбелеривистиң ыдык черлерин кагбайн, эзелп, аңаа малмаганы өстүрүп, сүттүг шайны аартап, чагыл ээтти чип, амыр-шөлзөн чурттап чорзувусса эки бе? Тыва кижиниң депшилгези (цивилизациясы) салгалдан салгал дамчып келген өзек ажылы — мал, чер ажылы сайзыралып, оон бедик шынарлыг (харын-даа делегей чергелиг) продукция бүдүрүп алары.

Көдээде нарын байдалды өскүрткөн кым-даа келгеш, эде тургузуп бербес. Ону чүгле суму чагыргалары углап-баштап эде тургузар ужурулуг. Ынчанга 2001 чылдың солунуңа, бирээде, “Суму чагыргазы” деп рубрика турарын күзээр мен. Анаа эң эки ажылдыг суму чагыргаларың ажылыңа дужулга солчуп чырыдып турар болза эки.

Ийде, “Бистиң хоорайларымыз, суурларымыз” деп рубрика турар болза эки деп бодалар мен. Хоорай, суурларымыз дугайында эвөөшти бижип турар бис. Ылангыя

дыг-даа талазын бижип болур-ла-дыр. **Наталья ДУГУР-КЕЧИЛ-ООЛ.** Шаган-Арыг хоорай.

Уван-оол ИОНГУШ. “Шынын” хоочун номчукузуг, чагыдыкчы, бижикчиң.

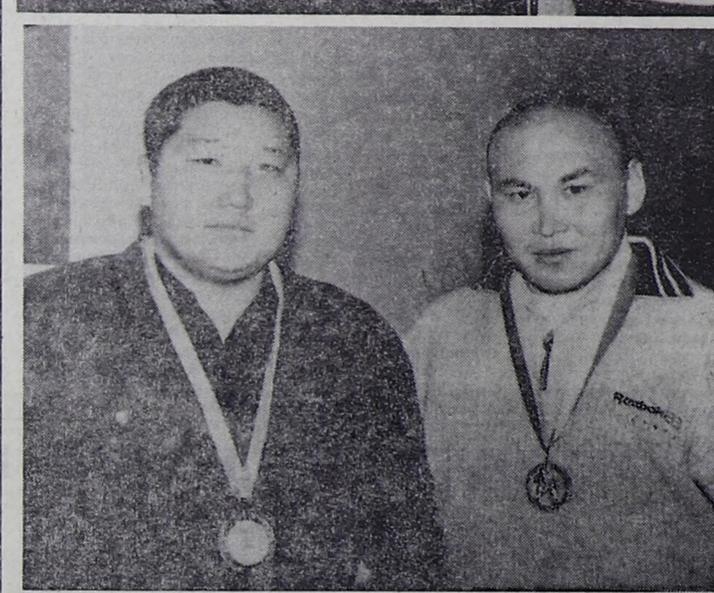
ниң соонга он талазыңа, а орден ол-ла черинге артар болза солун бир онза көрүштүг, чараш шыккаш-тыр. **Сергей КУЖУГЕТ.** Даксы-Аксы суур.

Солун — дылдың көрүнчүү

“Шын” солун — тыва дылдың, тыва литератураның көрүнчүү-дүр. Ындыг болган төлээде, тыва дылдың сөстериңиң шын бижилгезинге, домка тургузуунче кол кичээңгейин угулар болза эки боор. Солунда канчаар бижиттингенден хөй-ле сөстериң бил ип ал турар диниме, хөөрем эвес боор. Редакцияга келген чагаларың база журналисттер хоюлган, чазап, литератур-луг дылче “хуулдуруп”, үндүрүп турар деп билер мен. Ынчанга солун арыг, чингине дылдың пропаганда дээрзин мининиң, частырыглар үндүрбези күзениң. **Кан-оол ХУРГУЛ-ООЛ,** пенсионер.

МӨГЕЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Декабрь 18-те ТР-ниң Чазак Башкының хуралдар залына Президент Шериг-оол Динжигович Ооржак ырак Бразилияга болуп эрткен Делегей чергелиг сумо маргылдааныга киришкен, чедипкиниң болган спортчулар-биле ужурашкан.

Сан-Паулу хоорайга болуп эрткен XIX-ку сумо чемпионатына Россияның шилдинке командазының кежигүннери Аяс Монгуш, Кан-Демир Куулар, республиканың Куш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы С.Ы.Ооржак болгаш журналисттер ужуражылга киришкен.

Аңаа эге сөстү С.Ы.Ооржак алгаш, тыва спортчуларның Мурнуу Америка дилтиң улуг хоорайыңа алган чедипкиниң кысказы-биле Президентиге тайылбырлап берген. Аяс Монгуш 115 денгизге хурешкеш, япон мөгени октаан, шүүлдө хуреште моол мөгени база октап алгаш, делегей

чемпиону атка төлептиг болган. А Кан-Демир Куулар 85 денгизге делегейге эң шырак деп санаттырып турар мөгелерин октаан, Финляндиядан келген мөгө ойнадып алган. Ынчалза-даа ол хүлөр мөгелер эдилекчизи болган. Чаалап алган медальдар саны-биле Россияның шилдинке командазы Японияның командазын ашкан. База ол шыккаш С.Ы.Ооржак Россияның Сумо Федерациязының даргазы Борис Антоновтуң четтиргени илереткен телеграмманың номчаан.

Президент бистиң спортчуларының чедипкиниң улуг соңуургал-биле дыннааш, бо тилдеге Россияның төөгүзүңде бир дугаар улуг болушкун-дур дээрзин айтыпкан. Ол ийи спортчу профессионал спортче киирер болза эки-дир деп чугаалаан.

Тончүзүңде Президент Ш.Д.Ооржак улуг чедипкини дээр Кан-Демир Кууларга бир өрээлдиң чагайыды туттунган бажын бээрин аазаан, а Аяс Монгушту “Спортчу элита — 2000”-га киирпип шаңнаарын чугаалааш, моон-даа сонгаар улуг спортчу чедипкиниң болурун күзеп каан.

Игорь ДАМДАК. ЧУРУКТАРДА: мөгелер Президент-биле ужуражылга үезинде; сумо хурештин тилекчилери. **Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУН** тырттырган чурдуу.

Тыва Республиканың Чазанда ТЫВАНЫҢ ЭҢ ЭКИ КИЖИЛЕРИ

Тыва Республиканың Чазаның декабрь 19-та болуп эрткен ээлчеглиг хуралына чээрби ажыг айтырыгы чугаалашкан.

“XX чүс чылда Тываның эң эки кижилери” деп Күрүне номун үндүр дугайында Тыва Республиканың Президентин Ш. Д. Ооржактың 2000 чылдың декабрь 19-та ат салган Чарлының бир дугаарында Чазак кежигүнеринге болгаш чалатканнарга номчуп таныштырган.

“XX чүс чылда Тываның эң эки кижилери” деп Күрүне номун үндүр дугайында Тыва Республиканың төлөвилениңиң талазы-биле ТР-ниң Чазак Башкының хүлээлгезин күзедип турар Чыгычы Ондар адынадыг кылган. Ук номну XX чүс чылда Тываның төөгүзүңге, нийтиледге болгаш күрүнеге хөй чүүлдерин кылган ачы-хавыязыны улуг сурагыг кижилерине тураскадып үндүрүп турар. Амгы болгаш келир үениң салгакчыларың ол кочуг ажыктыг болур. Ном Тыва күрүнеңиң тургустунганы, быкчыканы, оң амгы политиказы, үлетүр, туудуг, мал ажылы, агроулет-пур сектору, эртем, өөредилге, медицина, культура, спорт деп кезектерден тургустунарын номну үндүрениңге белетээр чурумунуң дугайында хүлээп алган дүрүмүңде айтыпкан.

Депутаттарның кичээңгейинге! Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ээлчеглиг XXXIV сессиязы 2000 чылдың декабрь 27-де 9 шакта Дээди Хуралдың хуралдар залына болурун дыңнатты.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!
“Шын” солунуң хөй санныг номчуучуларының болгаш бижикчилериниң дилээ-биле 2001 чылдың “Шын” солунга **ЧАГЫДЫЛГАЗЫН КОЖУУННАРГА** — декабрь 20-ге, **КЫЗЫЛ ХООРАЙГА** — декабрь 25-ке чедир узаткан. 2001 чылдың 6 айларында чагыдылга өртээ мындыг:

чагыдылга өртээ — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
каттышкаш — 128 рубль.

Ынчанга **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда — 22 рубль,
3 айларда — 64 рубль.

Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль,
чедирилгези — 78 рубль.

Чагыдылганы чер-черлерин почта салбырларында хүлээп ап турар.
Чагыдылга чок артпас дээр чагыдып алырынче далажыңар!
Бисче бижирер, бистиң-биле харылзажыңар!

ШАҢНАЛГА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАННАР

Эрткен неделада Россия Федерациязының чер ажылының талазы-биле албанын тургустунганында бээр 10 чыл болган оюнга тураскааткан өтчетуг чөвүлел хурал болуп эрткен. Аңаа Россияның Чер кадастрының күрүне комитетиниң даргазы Сергей Иванович Сай илеткелди кылган.

Хуралдың ажылына Тыва Республиканың Чер курлавларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Хемер-оол Биче-оолович Куулар киришкен келген.

1990 чылда ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының чанынга чер ажылының талазы-биле күрүне албанының эргелелин аяктыган. Бир чыл эрткенде ол эргелели аңгы орган кылдыр эде организаастааш, Тыва Республиканың Чер курлавларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитеди кылдыр эде тургускан. Ол олчаш Тываның чер комитеди тургустунганында бээр 2001 чылдың февральда 10 чыл болур.

Москвага болуп эрткен чөвүлел хуралга ук албан чериниң он чыл болган байырталы-биле чергелештир чер тургузуунуң талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиң ажылы, черге хамаарылгаларың экижидеринге идеккейлиг киржилгези дээр эргелелин аяктыган, ТР-ниң Чер курлавларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитетинде чер политиказының талазы-биле килдис эргелекчизи Иван Порфирьевич Пошелюжниковны база Барыын-Хемчик кожуунуң чер комитетиниң даргазы турган, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Анатолий Дмитриевич Есиповту “Россияның хүндүлүг чер тургузуучузу” деп хөрөк демдээ-биле шаңнаан. **Чингисмаа МОНГУШ.**

КОНСТИТУЦИЯ ТӨЛЕВИЛЕЛИН ЧУГААЛАЖЫП ТУР БИС

Тыва Республиканың Конституция төлевилелин чурттакчы чон кичээнге таныжып, санал-оналдарын Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар кудумчунун 38 дугаар бажыңыче бижик-биле кирип, ында 3-21-88 дугаар телефонче дыңнадып эгелээн.

ӨРШЭЭ, МЕН ЫШКАШ-ТЫР

Беш харлымда ынак авамдан, оон улаштыр алды харлап чорумда, хайыралыг ачамдан чарылдым. Хөөкүй мени дуу уруу мени сааттыг турган, бижик билгинин аттастын туткан дээр. Оон төлүрээринге, кызымаанга болгаш шыдамынга денелге тып шыдавас мен. Эргелиг ачам тоску класын октавын, ол-ла шоккода онгу класын ийи кулаан кызып тургаш дооскан. Авамның ажилдары черинге чаштынып ужуражып, спортчу маргылааларга ажык кирип, волейболга, баскетболга командааларын спортчу алдарын камгалап чоран кайызы-даа шыраак спортчулар.

Кемдеп алган деп, кырган ада нем төөгүүр Аарааш, эмчиге чыткан, ачамның холунга чок апарган. Бир чыл эртекенде, ачам ажык-шүжүгө алыскаш, чырык өртөмөйдөн чарылган. Авамның ада-иези мени 16 хар чедир кижизиндип өстүрген. Бо төлдү өстүргеш, өлүр болган-дыр мен, анчынын-шыланчынын — деп кырган-ачамның мени эргелеп органын кижин кайын уттур.

Кырганарга өмөк-дуза чедирип четкипедим. Угбаларымга, төрөөнүмүгө доскед чогуу, анчыным сирге турган. Сөс, чагыг база дын-наваз болган мен, чассыым, эргелиг ожаап, эскерги дег кижин тыппаан мен. Оон-на хайы боор, дын чагыс сурас оолдур мен. Оом артында Үш-Белдир курортунга тывылган. Ол иштинге “танчылап, сагындыра” кааптарга, боданы бердим. Танчылаарын, ой-наарын соксакташ, чер-чуртка, уган-сагыжымда хайыралыг бүгү чүүлдерге бүдүү чалбарып турдум.

Өскүс кижини эки-даа шаг-үеде кым-даа белен херекке албас. Ашак мүн тыпты бээр болган. Инек-караа дег кара, чойган дег хонү дурт-шынын мен. Кем-херек эртин чоран кижини хойнун аразындан бодум шилди алдым. Хөөкүйү төрөдери база улуг эш тыртпас, чамдыкта чүгө ажыглаар, айбылаар болган. Президент сонгулдааларының бүдүүзү чүве. Авамның улуг угбазы, чаш огулду база мен үжөлээ сонгулдааларының кордакчыларының бирээзи Шериг-оол дарганын ажилдары чериниң эжинин аксынга ээлчег манан ордувус. Бир шак ажа берген. Дарга боду үнүп келгеш, чаш оолдур мени мура-дыр хүдээп алган. Сүрээд-дзинмен ыыт чок ор мен. Огулду шулунайып, даргаже чүткүй берди. Шериг-оол Динжинович “Сурас кижин сүмү баштаар” деп Эрезимни чаптап, холга ап, чугаалап ор. Огулду нары-шөр билсир эвес, дарганын хожонга ичелепкен. Угбам өскө келтир кижин чүве: “Силерни бирги Президент болурун Эрестин оштап турары ол-дур, Шериг-оол Динжинович” — диди.

Ычан даргавыс сонгулдаалар бүдүүзүнде бир өрээл черге чурттаар оран-сава чөпшээрэн. Бо сактыгыш кынына анаа биживедим. Тыва Республиканың Конституцияның төлевилелинде Президент кижин херек чок дэшинге каттышпас, улур мен. № 1 кижин чокта, тыва тыва, Тува тыва, урянхай эвес. Соолу барып эвэш санын чон бир губерниянын хензип кезин апарып болур бис. Алтай, Хакас республика кылаш аан. Ынчан эрге-шөлөөвисти кым-даа камгалап шыдавас. Докул (кулаа чолдак) анай эвес-ле болгай бис.

Өршээ, хайыракан, Конституция төлевилели мен шык оскүс-чавыс, азырадыкчы деңгелде белеткитинген-дир. Улуг Күрүмнүн иштинге чыдып алгаш, Президент чок болуру — эрге-шөлөөгө кызамча. Оода ону эдип ап көрээли, ха-чонум! Соң даарта көөрүвүске, озадап каар бис. Червис, дывыс, байлавыс бар-дыр, Россияга төлөттип чурттаары магадылап болур эң соолгу органы хилс ээтирбээли.

Роланда АРАЛДИН. Кызыл — Тээли.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

“Тыва Республикада хооржүдүлгениң болгаш орнукушудулганың сзулал херээниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирип дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республикада хооржүдүлгениң болгаш орнукушудулганың сзулал херээниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирип дугайында:
1. 9 чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:
“9 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге кижиниң хооржүдүлгениң сзулал херээниң соонда, бо Хоойлуга дүүштүр

оон күзед-соруун барымдаалап тургаш хооржүдүлгени, мага-бодун (арткан мөчүзүн) хооржүдүлгениң чериниң халас уластогун бээрин магадылаар.
2.15 чүүлү “мөчээп үезинден бээр он хонук эрткенде” деп состерин “мөчээп үезинден бээр он беш чыл эрткенде, ынчан чагыс ол-ла ошгар хоорге орнукушудурун чопшээрп болур. Орнукушудулганың тодаргай ындаг

да “Оларны төлээриниң кемчээли болгаш чуруму” деп состерин уштуп кааптар.
3.23 чүүлү 4 пунктунда “Мөчээп үезинден бээр он беш чыл эрткенде, ынчан чагыс ол-ла ошгар хоорге орнукушудурун чопшээрп болур. Орнукушудулганың тодаргай ындаг

черлериниң талазы-биле тус чериниң бот-башкарылга органынын иштирп-биле ол хуусааны кызырып азы уздып болур”.
2 чүүл. Бо Хоойду ону албан езуу-биле парлаан хуунунден күштүг болуп эгелээр.
Тыва Республиканың Президентиниң Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай № 799 2000 чылдың декабрь 7

“Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирип дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирип дугайында:
1. 18 чүүлүн 1-ги, 2-ги кезектеринде “тус чер чагыргазы” деп состерин “Төлөөкчилериниң тус чер хуралы” деп

состер-биле солуур.
2. 19 чүүлүн 1-ги кезээде “тус чер чагыргазы-биле” деп состерин “Тыва Республиканың референдумунун девискээр комиссия-биле” деп состер-биле солуур.
3. 19 чүүлүн 2 кезээден “тус чер чагыргазы” деп

состерин уштуп кааптар. “Барымдаалап” деп сөстү “барымдаалап коор” деп состер-биле солуур.
4. 21 чүүлүн 1 кезээден “девискээрлериниң” база “эрттир талазы-биле” деп состерин уштуп кааптар.
2 чүүл. Бо Хоойду ону

албан езуу-биле парлаан хуунунден күштүг болуп эгелээр.
Тыва Республиканың Президентиниң Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай № 797 2000 чылдың декабрь 7

Тыва Республиканың “Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де № 254 Хоойлузунга өскерилгелер кирип дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың “Чер дээш төлевир дугайында” 1999 чылдың июнь 30-де № 254 Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирип дугайында:
1. 5 чүүлү:
2 кезээниң төңүзүнде “бо Хоойлуга № 2 капсырылга сзугаар хемчээли-биле” деп состерин “Федералдыг хоойлу-биле доктааткан хемчээл-биле” деп состер-биле солуур.
2. 7 чүүлү:
1 кезээни дараазында эдилге-биле бижир:
“Хоойлуларын болгаш ажыктын суурларын черлер дээш үйдүргү Федералдыг хоойлууда айтып доктаатканы ортмак төлевир хемчээлдери биле санаар”;
5 кезээниң төңүзүнде “бо Хоойлуунуң № 2 капсырылга сзугаар хемчээл-биле” деп состер-

биле солуур”.
3. 10 чүүлү:
1 кезээниң пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:
“6) 1-ги болгаш 2-ти болукту шивалдирти”.
1 кезээниң 9-ку, 11 пунктуларын база 3-кү кезээп уштуп кааптар;
1 кезээниң 14 пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:
“14) шериг албанын турар эң үстүкү назыны чедер берген-биле, каданың байдалы-биле азы организаштаттыг хемчеглер-биле хол-баштыр база шериг албанын 20 чыл болган он-даа хой чыл ишти үргүлчүдүн болуп турар, шериг албанындан халашкан шериг албанынгар, хамаатылар, азыракчылары боттарының албан-хүлээлгелерин күөөсүн турда, оларын чидирген шериг албанынгарының база

иштики херектер органынын ажилдакчыларынын, кеземче-эдилге системанын албан черлериниң болгаш органынын ажилдакчыларынын өг-бүдөлери”.
4.14 чүүлү:
2 кезээниң 1-ги одуруунда “майнын” деп сөстү “июль-дун” деп сөс-биле солуур.
5.15 чүүлү:
4 кезээниң ийги домаан мындаг эдилге-биле бижир:
“Айыткан хуусаазында төлевээп таварылгада Федералдыг Хоойлу-биле доктааткан хемчээл-биле хөөзүн санаар”.
8 кезээп дараазында эдилге-биле бижир
“хамаатылар үндүргү толээрини өске-даа хуусааларын тус чериниң Төлөөкчилер хуралдары доктадып айтып болур эргелиг”.
5. 17 чүүлү:
1 кезээп дараазында

эдилге-биле бижир.
“Федералдыг хоойлу-биле доктаадып айтылган үлүг хууларын хемчээлдери-биле чер дээш төлевир болуп турар акша-хөргөйлериң чамдызын Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг Казначейство Эргелелине Россия Федерациязының бюджет талазы-биле санажылга санынче шилчидер”.
3 кезээп уштуп кааптар
7. 23 чүүлү:
2,3 кезектерин уштуп кааптар.
8. № 2 капсырылганы уштуп кааптар.
2 чүүл. Бо Хоойду ону албан езуу-биле парлаан хуунунден күштүг болуп эгелээр.
Тыва Республиканың Президентиниң Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай № 794 2000 чылдың декабрь 7

РЕФЕРЕНДУМГА ДҮРГЕН КИИРЕР

Тыва Арат Республиканың үезинде оон беш Конституцияларын (Үндэин Хоойлуларын) 1921, 1924, 1926, 1930, 1941 чылдарда ТАР-нын Улуг Хуралының ээлчеглиг чыыштарында бадылаан турган. А ССР-нин Дээди Советинин Президентинин 1961 чылдың октябрь 9-та Чарлы-биле Тыва автономнуң областы Тыва Автономнуң Совет Социалист Республика кыдыр эде организа-стаан сөөлүнде Тыва АССР-нин Конституциязын 1978 чылда хүдээп алган, а Тыва Республиканың амгы күштүг Конституциязы дүшкүрүлгү 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган. Ынчаарга Тываның сески Конституциязының төлевилелин ТР-нин Президентини Ш. Д. Ооржак баштаан Конституция комиссиязы хынамчалыг ажыдап кылганын ТР-ниң болгаш оон хой национналдыг чонунун амгы база келпир үеде салым-чолунга кайгамчык улуг учур-дузалыг кол документини белеткээринге Россиянын топ

органына, оларын төлөөкчилери практиктиг улуг дузаны көргөскенин дем-деглээр бодан мен. Ынчангаш ТР-ниң Конституциязының чаа төлевилели РФ-тин топ органына юридиктиг экспертиза дээр хыналданы, шылаганды чедир-кишиг эртен, оон түнелешке ТР-ниң амгы Конституциязының Россия Конституциязын-га, РФ-тин хоойлуларынга дүүшпес чүүлдери чаа төлевиледе бүрүн чайдаткан болду. Чижээ, Россиянын составында Тыва “үнүп болур” деп чүүл ТР-ниң Конституциязының чаа төлевилелинде чок-тур.
Тываның сески Конституциязының төлевилелин кичээнге таныжып, оон түнелешке Бодум хуумда ол төлевилелди бүрүн деткир мен. Ынчангаш ТР-ниң Конституция төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралына байтай чугаалажып, сайгарып көргөш, Тываның сонгулда назылыг бүгү чонунун референдумунга дүрген кирип ТР-ниң Конституция комиссиязына саналап тур мен. Тываның чон бодунун рес-

публиказының чаа Үндэин Хоойлузу дээш 90 ажыг хуузу бадылаар дээринге бүзүрээр мен. Чүге дээрге ТР-ниң Конституциязының чаа төлевилелин бүгү тала-биле хынамчалыг белеткээп, Россиянын болгаш Тываның конституция тургузуунун тоогүзүн, дуржулгазын, а ол шыкш делегей эргезинин норма-чижектерин барымдаалап корген-дир. Бир кижин менден мындаг айтырг салды:
— Тыва Республиканың чаа Конституциязы каян күштүг болган сөөлүнде Президент албан-дужаалы Тывага турбас чүве бе? Чиктин аа?
— Мен бодаарымга, 90 чылдарын дүшкүрүлгү үе-чазында Россия Федерациязынын составында республикага Президент албан-дужаалы эргежок чугула турган. А кажан дүшкүрүлгү чылдар эртенде, Президент албан-дужаалы республикага харын чугула эвес болу берген деп санаар мен. Амгы үеде болгаш моон сонгаар чугула кол сорулга — федералдыг төпке болгаш девискээртере

күөскен эрге-чагырга органынын, а ол шыкш тус чериниң бот-башкарылга органынын бүгү тала-биле быжыргалары эргежок чугула. ТР-ниң Чазанын Даргазын бүгү чонун бадылаашкыны-биле 5 чыл хуусаада сонгуур кылдыр Конституция төлевилелине айытканын черле чүүлүг.
Ынчаарга Тываның күрүмнүн үндэлин тургускан төлүгүл Улуг Хурал бистип республиканың амьдыралына, тоогүзүнге кезээде артар ужураг. Ынчангаш Төлөөкчилер палатазын 162 депутаттыг, Хоойлу-дуга палатазын 32 депутаттыг кылдыр сонгууру төлевиледе киргенин база чүүлүг деп санаар мен. ТР-ниң Конституциязының чаа төлевилелин хүдээп алдыр дээр чиктин чок. А оон тыва дылда сөзүгелелине онза кичээнгейин угландырып чугула, ону ботандырап редколлегияны тургузары чүүлүг деп бодар мен.
Алексей ДУГЕРЖАА, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

БАДЫТКАП ТУРАП

Адактып орап тоогүдүг милденуң джиривин 2000 чыл бистип республикамыска, оон ийин чонунга нитизи-биле шаптаразынар чок эки байдалда эрлп турар деп түншей көрүп болур.
Ынчагы бо чылда бистип тыва спортчуларының Россия, Европа болгаш делегей чергелиг маргылааларга хой кирип, тилделгелер черлерин алдылааны — бистип республикамыска өске чурттарга таныштырып, оон чонун спортка сундулуг деп бадыткан, коргүзү турары өөрчүгү.

Тыва Республиканың Конституция төлевилелин “Күш-культура болгаш спорт” деп чүүлүнде “Тыва Республиканың күш-культура болгаш спортчу харылааларын боттаандырап” деп айткан. Республиканың Күш-культура, спорт болгаш турган талазы-биле күрүне комитети бо үстүнде айтыкан чүүлүге дүүштүр шагда-ла ажыдап эгелей берген деп болур. Ук комитеттин удуртулгазы, тренер-башкылары анык-оскеннин спортче калбаа-биле хаара түдүп, оларын хостуг үезин чонуг ажылаан, кадык

амьдыралды суртаалдап, боттарының мурнунда эки дөңгөлүк дүшкүрүлгезин алы дешелде күөскен турар деп болур. Бо чайын болуп эртингелден спартакиадалар, ТР-нин Президентинин Кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылаалар, тыва мөгелерин АКШ-тын Пасадена хоорайында чедип, анаа “Розалар парадында” киришкенни, тыва хурешке шырактарын шыыраа Аяс Монгушун чокта чаа Бразилияга болган сүмө хурешке тилелгезин-даа Конституцияның төлевилелинде айтыкан чүүлдерин база бадыткан турар.

Ук комитеттин даргазы С. Ы. Ооржак Конституция төлевилелин тургузарына кирип, анаа комитетти төлөөлөп турганын маанаа айтып каары чугула.
С. Ы. Ооржактын Үндэин Хоойлууда хамаарыштыр коржуг ында кирип бижиттинген чүүлдер-биле дүжүп турар. Ынчагы спортчу национал хевирлерин деткири-биле республиканың кожуунуң национнал спорт школаларына дуалап, тренер-башкыларга арга-сүмени берип турар. Чокта чаа Тывага кээп чоран сургалгы тренер Виктор Алексеевтиң келпир олимпий оюнунарына тыва спортчуларын белеткээр деп турары улустар аразына спортчу харылааларын быжыгларына эге базым болур

ТАНЫЖЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

ТР-ниң Үндэин Хоойлузуңуң төлевилелин содунарга үнүп келгениңден эгелеп республиканың чурттакчы чонук Хоойлу төлевилелине таныжып эгелей берген. Бо талазы-биле Чазактын спецалистери чоңга тайылбыр ажылын чорудары-биле кожуунуң улаа-дараа үнүшкүннери кылып турар.
Декабрь 15-те ТР-ниң Күрүне ончүзүн эргелеп-башкарып күрүне комитетинин даргазы Б. К. Балчий-оолга удурткан болук депутаттар Танды кожууша чеккен. Олар кожуунуң чыгыра чериниң ажилдакчылары-биле ужурашканы, Тыва Республиканың Конституцияның төлевилелин үтказын кожуунуң сумуларынга, малчынар кыштагларына, ажилын коллективтерге, сонгучу кижин бүрүзүнге тайылбыр ажылын чорудары чугаалашканы, тайылбыр ажылын чорудар активни бөлүктү тургускан.

Ол-ла хүн Б. К. Балчий-оол Танды кожуунуң иштики херектер килдиниң ажилдакчылары-биле ужурашканы, төлевиледе айтыкан эрге-хоойлу камгалаар чүүлдерге доктаган. Чугаа аразында ол кожуунуң миллионның амгы үеде байдалын сонгуураан.
Кожууну төвүндөп шрак эвеште Дүрген сумузуна чеккен, төлевиледе маана-

рышкан тайылбыр ажылы кайы хире чоруп турарын суму даргазы М. М. Ондардан сонгуураан. Ол “Шын” болгаш “Тувинская правда” содунарынын арыннарына парлааттыг Конституцияның төлевилелин, содунар сумуга чедип келпир билек тайылбыр ажылын чоруда бергенин чугаалаан. Ынчагы сумуңуң улгады берген назылыг чурттакчылары ону улуг сонгуураал сөзүңге ээ болур дээш шудуругу ажылы эвес болза, ук өөредилге төвүнүң тургустунары та кажан турду ыйнаан.

Тургустунуп, быжыгып алып, ажыдап эгелээр оран-сава чокта ажыл шуудлар ийикпе? Чок. Ынчангаш төптүн директору Тээли ортумак школарыны хоозурап кагында берген улуг (интернат турган) бажынын кызыл күжү-биле септеп-селип, одалга системанын кылып тургаш, оран-сава кылып алган. Уруглар биле ажыла-даксаар, мергежилниң тергилерин, уран салым-чазанын башкылары чыып, коллективтин бут кырынга тургузап алган. Ажыл-иш шуудула, ажыл-тол сонгуураалдарын айып-биле төпке кээп кичээлдеп эгелээп. Школага өөренип тура кайы-быр чүүлге сонгуураалы, талантызы эскертпей турган уруглар эстетиктиг өөредилге төвүнүң арны ажыттынын,

АВЫРАЛДЫГ “АВЫРАЛ”

Эстетиктиг кижизидилге

Бүгү талазы-биле сайыраңгай, талантыгы уругларны өөредип, кижизидери — бөгүннүң чугула айтырылганын бирээз. Келпир үениң тускай мергежилдигери байлак сеткилдиг, бедик культуралыг кижилер болур болза, төрөөн черивистин ат-алдарына, ажыл, амьдыралынын хөгжүлдээинге улуг идиг болуру чугаажок.

Тээлиде уругларын “Авырал” аттыг эстетиктиг өөредилге төвү, оон директору В. Д. Иргит үстүнде айыттыганын кичээнгейиниң төвүнге ап, ажылынга удуртулга болурун турар. Күзүл, чүткүл турда, чеже-даа шаптаразынын моонда болбас. Уругларын эстетиктиг школанын ажылып алыр сорулга — Виктор Данзиевичиниң шагдагы-ла сорулга.
Бөгүнде ол бүткен. Ынчалза-даа анда чердик орук амыр эвес болганы чугаажок. Бир эвес өөреникчилериниң сонгуурагалы, башкыларын кызымак чоруу эвес болза, база удурткучунун соглөн сөзүңге ээ болур дээш шудуругу ажылы эвес болза, ук өөредилге төвүнүң тургустунары та кажан турду ыйнаан.

Тургустунуп, быжыгып алып, ажыдап эгелээр оран-сава чокта ажыл шуудлар ийикпе? Чок. Ынчангаш төптүн директору Тээли ортумак школарыны хоозурап кагында берген улуг (интернат турган) бажынын кызыл күжү-биле септеп-селип, одалга системанын кылып тургаш, оран-сава кылып алган. Уруглар биле ажыла-даксаар, мергежилниң тергилерин, уран салым-чазанын башкылары чыып, коллективтин бут кырынга тургузап алган. Ажыл-иш шуудула, ажыл-тол сонгуураалдарын айып-биле төпке кээп кичээлдеп эгелээп. Школага өөренип тура кайы-быр чүүлге сонгуураалы, талантызы эскертпей турган уруглар эстетиктиг өөредилге төвүнүң арны ажыттынын,

Найысылап Кызылда уруглар театры безин корүдөгө бо чылын кирип шыдаваан, чаа шин белеткээринге сан-хоой айтырыш шаптыктаан. Мындаг берге оиде кодуу кожуунда уругларын театр уран чүүлүнге сонугураалын отуруп, чараш чүүлге кижизидилге кичээнгейин салып турары дээш, Айлана Леонидовна коллективке байыр чедирп, моон сонгаар-даа оон содуң ажилдарын коор боор бис дээрзинге идегелин илереткен.

1985 чылдан бээр тыртырып келген видеоматериалдарынын саны 150 ажып турар, олар топтун архивинде кадалаттынын чыдар. Оларын бижиткеш садар болза, топ элтин акшаторикти ажыдап ап болур. Ол ажылы кылып эгелээр дээрге, төпте компьютерлер чогу шаптык бооп турар. Ону садып алып акша-төриг чок. Шивилг аржанынын дугайында, Күжүгет Ленчаевич Балган дугайында “Сүзүгел” деп видеоматериалдарын турма-студиязы тырттырган. Ол ажилдарын 7 дугаар республика чергелиг биология-экология конференциязынга көргүскөш, бедик үнелешди алган.

Тээлиде уругларын “Авырал” аттыг эстетиктиг өөредилге төвү, оон директору В. Д. Иргит үстүнде айыттыганын кичээнгейиниң төвүнге ап, ажылынга удуртулга болурун турар. Күзүл, чүткүл турда, чеже-даа шаптаразынын моонда болбас. Уругларын эстетиктиг школанын ажылып алыр сорулга — Виктор Данзиевичиниң шагдагы-ла сорулга.
Бөгүнде ол бүткен. Ынчалза-даа анда чердик орук амыр эвес болганы чугаажок. Бир эвес өөреникчилериниң сонгуурагалы, башкыларын кызымак чоруу эвес болза, база удурткучунун соглөн сөзүңге ээ болур дээш шудуругу ажылы эвес болза, ук өөредилге төвүнүң тургустунары та кажан турду ыйнаан.

Тургустунуп, быжыгып алып, ажыдап эгелээр оран-сава чокта ажыл шуудлар ийикпе? Чок. Ынчангаш төптүн директору Тээли ортумак школарыны хоозурап кагында берген улуг (интернат турган) бажынын кызыл күжү-биле септеп-селип, одалга системанын кылып тургаш, оран-сава кылып алган. Уруглар биле ажыла-даксаар, мергежилниң тергилерин, уран салым-чазанын башкылары чыып, коллективтин бут кырынга тургузап алган. Ажыл-иш шуудула, ажыл-тол сонгуураалдарын айып-биле төпке кээп кичээлдеп эгелээп. Школага өөренип тура кайы-быр чүүлге сонгуураалы, талантызы эскертпей турган уруглар эстетиктиг өөредилге төвүнүң арны ажыттынын,

Тээлиде уругларын “Авырал” аттыг эстетиктиг өөредилге төвү, оон директору В. Д. Иргит үстүнде айыттыганын кичээнгейиниң төвүнге ап, ажылынга удуртулга болурун турар. Күзүл, чүткүл турда, чеже-даа шаптаразынын моонда болбас. Уругларын эстетиктиг школанын ажылып алыр сорулга — Виктор Данзиевичиниң шагдагы-ла сорулга.
Бөгүнде ол бүткен. Ынчалза-даа анда чердик орук амыр эвес болганы чугаажок. Бир эвес өөреникчилериниң сонгуурагалы, башкыларын кызымак чоруу эвес болза, база удурткучунун соглөн сөзүңге ээ болур дээш шудуругу ажылы эвес болза, ук өөредилге төвүнүң тургустунары та кажан турду ыйнаан.

Тээлиде уругларын “Авырал” аттыг эстетиктиг өөредилге төвү, оон директору В. Д. Иргит үстүнде айыттыганын кичээнгейиниң төвүнге ап, ажылынга удуртулга болурун турар. Күзүл, чүткүл турда, чеже-даа шаптаразынын моонда болбас. Уругларын эстетиктиг школанын ажылып алыр сорулга — Виктор Данзиевичиниң шагдагы-ла сорулга.
Бөгүнде ол бүткен. Ынчалза-даа анда чердик орук амыр эвес болганы чугаажок. Бир эвес өөреникчилериниң сонгуурагалы, башкыларын кызымак чоруу эвес болза, база удурткучунун соглөн сөзүңге ээ болур дээш шудуругу ажылы эвес болза, ук өөредилге төвүнүң тургустунары та кажан турду ыйнаан.

Тургустунуп, быжыгып алып, ажыдап эгелээр оран-сава чокта ажыл шуудлар ийикпе? Чок. Ынчангаш төптүн директору Тээли ортумак школарыны хоозурап кагында берген улуг (интернат турган) бажынын кызыл күжү-биле септеп-селип, одалга системанын кылып тургаш, оран-сава кылып алган. Уруглар биле ажыла-даксаар, мергежилниң тергилерин, уран салым-чазанын башкылары чыып, коллективтин бут кырынга тургузап алган. Ажыл-иш шуудула, ажыл-тол сонгуураалдарын айып-биле төпке кээп кичээлдеп эгелээп. Школага өөренип тура кайы-быр чүүлге сонгуураалы, талантызы эскертпей турган уруглар эстетиктиг өөредилге төвүнүң арны ажыттынын,

Тургустунуп, быжыгып алып, ажыдап эгелээр оран-сава чокта ажыл шуудлар ийикпе? Чок. Ынчангаш төптүн директору Тээли ортумак школарыны хоозурап кагында берген улуг (интернат турган) бажынын кызыл күжү-биле септеп-селип, одалга системанын кылып тургаш, оран-сава кылып алган. Уруглар биле ажыла-даксаар, мергежилниң тергилерин, уран салым-чазанын башкылары чыып, коллективтин бут кырынга тургузап алган. Аж

КОЖУУННУҢ СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛЫ

АЛДЫ АЗЫ ТОС АРТТЫ АЖЫП ЧОРААШ...

Улуг-Хем кожуунда не чашка болгаш уругларга дуза чедирер топ Шагаан-Арыг хоорайга 1993 чылдың февраль 14-те тургустунган...

Кожуунунуң берттик-межел кижилеринге дуза чедиреринге Тыва Республиканың Чаазаның 1995 чылда хүлээп алганы "Тываның чаштары" деп доктаалы төптүн ажылынга идиг болган...

Амгы үеде кожуунунуң не-чашка болгаш уругларга дуза чедирер төпте 11 кижиге бар. Чаа ажыттыганы реабилитация салбырында чыдар инвалит уруглар-биле эмчилер, фельдшерлер, массаж кылдыр тускай эртемниң эмчи болгаш психолог ажылдап турар...

Шагаан-Арыг хоорайга келгеш, Мария Монгушова-биле ужуражып аргалык болдум. Ол жеже-даа чайы чок болза, мээң салган айтырымдарымга четсе, доду харыны берип, бодунуң дугайында-даа эвес болза, сагыш аарып чоруур ажылының дугайында чугаалап берди.

Мария Монгушова, бо кожуунда силерниң улдуруп турарыңар не-чашка болгаш уругларга дуза чедирер төптүн ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берип көрүңерем, ачы-буян чедирер ажыл ындагы амыр эвес, шаптаразыңар база бар боор аа?

Ийе, бергелер турбайн канчаар, ыначалза-даа ону ажып эртер бүгү-ле бар аргаларыңарны ажылдап турар бис. Бо хүнде кожуунда берттик-межел, угаан-медерели четпес, 347 уруг бүртүктүнген. Санбарымааалар-биле алгаш көөрге, чыл бүрүзүнде инвалит уругларның төртүтүңүп турары хөй бооп турар. 1995 чылда чүгле инвалит уруглар-биле ажылдаар реабилитация салбыры ажыткан бис. Аңаа 1995

ле тудар кижизин шилип ап чоран болгай. Ам бо үеде амыдыралдың бергезинден сула салдынып, самырап чоруурунун утказы-даа ында. 1999-2000 чылдарында даңзы-зындан алгаш көөрге, аваларыңарны назы-хары аныяксыңы берген бооп турар. 15-16 харлыында божуурга, чаш төлдүн кадыкы база багай боор дийниң. 1993 чылда биске келген уругларның назы-хары 16 чедер бис. Оларын келир үеде дээш бистер база сагыш аарып турар бис. Хоргадалга тургаш, школына дозуп алган бичин олгулус ам Шагаан-Арыг хоорайның профессионал-техникниң училищезинде өөренип тур. Ону бистин амыдыралыңарыңар кезеде хайгаарал турар, херек болза дузаны-даа чедирип турар бис, келер идик-хеп, акша-копеек-биле. Элеэн улгалды берген уругларыңарыңар Чербинин, Кызыл-Арыгның школа-интернаттарында өөренип турар. Каникулдар үезинде оларны делдир ап турар бис. Оон ынай инвалит уругларның ада-иелери-биле база чырыдышкын ажылдарын бистин амыдыралыңарыңар организастап турар. Чүрээ кениг, угаан-медерели багай, берттик-межел уругларның ада-иелери-биле дугурушкан, кадыкшыл айы-биле клубтары тургускан. Инвалит уругларды өг-бүлелер-биле эвилелешкеш, оларның ажы-түлдүңү дугайында кино тартырып турарымыз ажылымызга чаа чүдү бооп турар. Бо талазы-биле ада-иелерниң талазындан база сонугургал улуг. Берттик-межел уругларга хамаарыштыр Москва, Ульяновск хоорайлардан кылаштарга таарымчалык кылдыр кылган ортопедиктиг индиктири, "космонавтылар костюму" деп тускай хепти база чагыдып алдымыз. Оон дузаны-биле шуут кылаштарыңар турар уруглар кылаштай бээр чорду, ылангыча мунчулдуур аарып уруглар. "Адели" акционер ниитилелден

Ам бо хүнде кылып турар ажылымызга доктаап көрейин. 1993 чылда биске келген уругларның назы-хары 16 чедер бис. Оларын келир үеде дээш бистер база сагыш аарып турар бис. Хоргадалга тургаш, школына дозуп алган бичин олгулус ам Шагаан-Арыг хоорайның профессионал-техникниң училищезинде өөренип тур. Ону бистин амыдыралыңарыңар кезеде хайгаарал турар, херек болза дузаны-даа чедирип турар бис, келер идик-хеп, акша-копеек-биле. Элеэн улгалды берген уругларыңарыңар Чербинин, Кызыл-Арыгның школа-интернаттарында өөренип турар. Каникулдар үезинде оларны делдир ап турар бис. Оон ынай инвалит уругларның ада-иелери-биле база чырыдышкын ажылдарын бистин амыдыралыңарыңар организастап турар. Чүрээ кениг, угаан-медерели багай, берттик-межел уругларның ада-иелери-биле дугурушкан, кадыкшыл айы-биле клубтары тургускан. Инвалит уругларды өг-бүлелер-биле эвилелешкеш, оларның ажы-түлдүңү дугайында кино тартырып турарымыз ажылымызга чаа чүдү бооп турар. Бо талазы-биле ада-иелерниң талазындан база сонугургал улуг. Берттик-межел уругларга хамаарыштыр Москва, Ульяновск хоорайлардан кылаштарга таарымчалык кылдыр кылган ортопедиктиг индиктири, "космонавтылар костюму" деп тускай хепти база чагыдып алдымыз. Оон дузаны-биле шуут кылаштарыңар турар уруглар кылаштай бээр чорду, ылангыча мунчулдуур аарып уруглар. "Адели" акционер ниитилелден

Улуг-Хем кожуунун өг-бүлөгө болгаш чаштарга социал дуза чедирер төптүн 2000 чылдың төс айларында ажылдап алган социал орулгалыг кезээ — 14445 рубль 80 копейка болган. Күзүн 9 тонна картофельди, 2 тонна капуста, 320 кил морковту белектеп алган.

Мария Монгушовага болгаш ооң коллективинге ачы-буян чедирер ажыл-ижиңизге чедишкениңиз күзеп каайн.

Игорь ДАМДАК чугаалашкан.

Солун болгаш номчукту

"ӨРТЭЭ ТЫВЫЛБАС ЭМ"

Орайга дээр хуралдаш, (ажылга) чанып келдим. Ажылда-даа, бажында-даа шиптирлээр берге айтырылгалар-ла хөй. Ала-чайгаар караам чажы токтуп, орунга чыда дүшүм. Амыдыралдың берге чымыкы менээ сагышсеткил хоозураалыңарны ажып амдыан амдып турганы ол. Бичин уруум база мени көрөш, кады мунгарып, сагыш чован мени долганып эгледил. Оомну көрөш, номчуттуңган кижиге болуп, "Шын" солунуңу тудуп алдым. Бо уаада ук номдерде шоудуглар бар болду. Хөөнүң, хөөн чок номчуттуңуң эгледим. "Кышкы хөөрдөн кышкы" деп шүдүк караам чажын улам бүлдүңдендиң, хөрээминин иштинде кударалдың хылдары-биле ойнай каапты. "Чо-гун" деп оюн-сылдагыч чугаада болушкун амыдырал чүдүңү чыгыш таваржып турар айтырылгаларыңарны бирээнин (аргалаар ашактар) хамааржыр болду. "Мынчаар баш мунгаш ажылдап чоруур кижини чылга дээрге, тааржыр бевычаш" деп төндүргөн Василий Монгуштуң оор кижиге дугайында шооудуңга хамаарыштыр дискуссия эрттирсе, номчукчуларга дыка өөредилгил болуп боор деп бодап олтурдум.

Хөктүг-чугаа, шоодуг, баштактын ыгалыңар Борис Борбаанайның "Кеминг уруг" деп баштак чүдүңү номчукшыл билдим. Бөрүзе берген номчуттуңуң чыткан арымчың хаваа ийи талазыңче чытып, чазыгып, тырлып келген "кижиргениңди" иштимниң шыңганыңарыңар шимчей бээрге, ала-чайгаар хүдүмүзүңү чоруй каттырыптым. Канчан каттыра бергениңиң чылдагыңарыңар мындыг чүдө. Ук баштак чугаада Танды кожуунга картофель ажаап ап турган эрлер бир сөс утказы билеп чалар турар болду. Чедиги абзакча чедир номчук келгеш, мен база Тандының эрлери дег чиктиңиң кончук аларды. Чедир номчувайн, ук "үш төртүктүг уруг" деп сөс каттыжышкыныңыңар утказы бодум тып аарын оралдажып, ийи караам чыгылаштың кезек ордум-даа. Чугаада кирип турар маадыр кыс уруг эртин төртүктүг (бичин оолдарыңар эр демдөөн часытканы деп тайлыбырлап

каан) оозу чаңгыс эвес, харындаа үш. Ол уруг, шынап-ла, кеминг шыккан. Тожун турар маадырның, шынап-ла, ындагы деп бодан, ол уругта сагыш чован турары солун. Эн сөөлүнде танылгыч ирейинч "үш оодугу уруум" дээр кижин, "үш төртүктүг оодугу уруум" деп часыдып турганы илерээр. (Маңаа келгеш кым каткызың туңгунуң шыдаар боор). Ыначалза-даа ук чүдүде у, у, о, а деп үйериниң багай парлаттыңыңар-биле хөөкүй таңымыңыңар "уаиктин" халдып келген уруу "үш төртүктүг" хөөвэр арты. Ыначалза-даа "Шын" солунуң 2000 чылдың ноябрь 11-де үнген номери ол уаада менээ өртээ тывылбас эм болду. Арыскан. Лора САТ.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ЭСКЕРИГЛЕРИ

КАРА ШЫННЫ СӨГЛЕП ОРМЕН

Төрөөн черим Дус-Дагга чорааш, чажым чанды, ырмам сынды.

"Ал балыгланган, дуюнуң каразың калдыр маинан өскөн турлаан төвер, кижиге түрээни, төрөөн черини, чоңуң, ырак-чоок төрелиң сактыр" дээр кара шын.

Чоокта чаа чырык к ө р г е ш кышкырганым, чылбай суун эң баштай ээлип ишкеним Дус-Даамга чордум. Сөөлүгү катап каян чораянынмы сактып олурдум. Таптыг-ла беш чылдың нүүрү чедер берген ышка болду. Президент сонгудаларының бүүдүзүңде ынаар баар деп чылды "Чодураа" лагеринге дыштандыр бис.

Акса-тогерик болгаш аш-чөм-биле хандырылгачар кандыгыла? — Кол нургулайында ашы-чөмни, акша-тогерикти дузаалал алып-агынымыз бериш турар. Тараа, картофель, ногаа тарып, мал-маган база тудуп турар бис. А күсүкү үелерде боттарымыстың күжү-жүсү-биле кат-чимнист чыгып, варены, хандылар хайындырып ап, кышка белекениң алдыр-дыр бис. Оон кадында улуг дузаны хөөрэй иштинде садыларывыстан ап турар болгай бис. Чижээ, Эйлиг-Хемниң малчыныры божа, курут, саржа, быштак, өрөм, бызаа мончары, даараан тыва идик дээш, чүңү-даа эккээр-дир. Ол бүгү барианнары садыларывыс таварыштыр саарып бээр, оон кирип келген орулганы боттарымызга ажылаар-дыр бис. Садыларывыстан аңгыда, чүгле инвалит кижилер ажылдап турар идик септээр мастерскаясы болгаш парикмахерская база орулганы бериш турар. Кожуун бюджетинден база акшаландырышкын бар, ажырбас.

Улуг-Хем кожуунун өг-бүлөгө болгаш чаштарга социал дуза чедирер төптүн 2000 чылдың төс айларында ажылдап алган социал орулгалыг кезээ — 14445 рубль 80 копейка болган. Күзүн 9 тонна картофельди, 2 тонна капуста, 320 кил морковту белектеп алган.

Чүңүң дугайында чугаалап олдурамыны номчуку дораан эскерин каапкан боор. Суурда карангылай бээрге, кылаштарыңа, идиң чүдөди башы аларың хөй инектиң өч чини ам канчап чогул. Олардан кирген инек кажалааттына бээрге, суурда күрүңе албан черлериниң алган хемчеглери-биле кудумчуларны аштап каапканы ол-дур деп бодай бербес силер. Ынча хөй инек төңгөн...

Өвүрүнүң Торгалыг суурда хөй инек төңгөн. Шын! Хуу улустуң ийи-чангыс артык инектери суурдан үйеин, кудумчудан ойттан аптар чоржук. Ийи-чангыс малга ойт кай бар. Оон мурунда болза Торгалыг суурга тудум сизин өртөктүг турган. Хөөрөттедим. Куплак сизин-биле час кадымында аш малдың тынын аптар чүве болгай. Алдан чылдарда ишкээртен тывылган малдың чараалаар ыңыр деп аарындан безин инек ындагы-ла кончук улуг хорамчага таварышады шыккан. Суур чоңунуң хөй инезин оор токтон. Тываның сонгу районнары шаанда оордан хоозураан турган чүве. Ам ында чон бир яныз хемчег ап, мал-маганын катап көвүдөш олдуруп.

Моолдун дөрбөттөри тываларның малын кодан-коданы-биле оорлай бээр. Малы оорлаткан кижиге кызыгаарже кирип истепкеш, оон ынай сүрер аргазы чок. Кызыгааржылар сени эрттирер. Моолдан тыва оорлар мал үндүрүп келирге, оларны кызыгааржылар, иштики херектер органныңың ажылдакчылары автоматтар чорум. Чылдагыны манса тө каап олургаш чором мен. Беш чыл бурунгаар Дус-Дагга чордум. Шаалааш өрү чедип, көңүсү чашта барбаан ыры-шоору диним чоран Дус-Даамга бөгүн чорааш, ырмам сынды, чажым чанды.

Тываның тараалан черлеринге мал-маган чокка чон амыдырай бээр чүве. Боду тарываа-даа, чанында ажылгыр эриниң чаңгыс шаң-даа болза таразындан шоодай, барба иштиң чик өртөк-биле савып чиптер. Ногаа, картофель база чайын ажырбас. Тыва өрөгелер сөөлүгү үеде чанында кечим шай хире черинден ногааны ап өөрени берген. Өвүрүде ындагы эвес. Чон чажыга берген. Коммунамын дедир суртаалы Дус-Дагга кижилерни тараа гарырыңар утуттар кылдыр "өөредип" каапкан. Төптөн Дус-Даг, Чаа-Суур, Чалааты чедир сөөктөң далангыңар өртээ улуг. Тараа аймак мырнай чептес. Хөй-ле кывыкы чарыдааш, тараачын кижиге дөө-ле талыгырга таразын чүдүлүг өртөккө садар. Кижилерниң карманы аңаа күш чептес. Мал-маган ажы-белек чурттап чоран чоңуң малы төнерге, амыдырал чүдөн дорайтаар. Ону чуртумага чорааш көрдүм, бүүзүредим, билдим.

Дус-Дагга чон аштап-туреп эгледилер. Шадагы аазаашкынынар кайла? Мен ыңча дээр мен. Бөгүн Дус-Даам чоңуңуң эгледилер. Аргыжыла мырнай ат болган. Чипк-каралар хөй-ле. А бөдүүн кижилерин аңаа шинээң кайың бер. Чоңуң аргыжыла-харылаазың чүгүрөтүр дээш, чамдык кожууннарың көдээ суурларында айтырыгыңарыңар шиптирлеп алган болуп чоран. Улуг өртөк чокка күрүңе транспортун түргүзүп алган. Пассажирлер хуу улусе автобузуңга олурбас. Күрүңе эди кедилгил диджири шын чорду. Өвүр-Торгалыга чоңуң чүгү кылып шыдаас деп!

Торгалыгга бажын бурзуу мал кажалаар. Ам олар энгейилеп, эң калгылаан Хос бажыңар эдилерлген. Ээлери амыдырал дилеп өскээр көшкен. Шынап-ла, чурту, чоңуң дээш ажылдап чоруур кижилер мындыг чорукту черле болдурбас ужурулуг. Амгы шагың

тан уран чүдү бөлүктөри киршикен. Бистин республикада аңаа "Чаңгы-Хай" киришкеш, ансамбльдер аразындан эн-не дээр деп санаптыргаш, бирги шаңалдыг черин алган. А "Тыва кызы" деп хөрээң хөөмөкчилерден тургустунган бодук макталдыг черте төлөтүг болган. Ыраажылар аразыңа болган мөөрейге "Эртенги кыдыкы" теледраманың киришкеш Бадма-Доржу Ондар моол болгаш бурят артистер аразындан тудган бооп шилтигениң, фестивалдык эди бектик шаңалы Гран-при эдилекчизи болган Аян Ширижиктин күүселдези жюри кезигүштери онаалар демделгээш, үшкү шаңалдыг черге үндүргөн. Көрүкчүлөрдүн кичөөнгейин 11 харың Алдын-Белек Норбу өтүк үнү-биле белек туткаш, "XXI чымылгың иделги" деп тускай шыңалды алган. Давид ДАМДАК.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

Чоокта чаа Күрүңениң чер комитетиниң ажылдакчылары даргазы Х. Куулар баштаан болук Каа-Хем кожуунунуң чер ээлери болгаш чер эдилекчилери-биле, кожуунуң үндүрүг инспекциязының, сан-хөө кидизинин, бойдус камгалааның, Аңыңар департаментиниң, ыяш ажыл-агый чериниң болгаш суму чагырга даргаларының киржилгези-биле "Чер чермерикчилик" деп темалыг семинар-хуралын эрттирген.

Ук хуралды кожуунуң чагыргачы даргазының ораңлачызы Владимир Григорьевич Мурыгин ажалыткан. Ужуражылга хуралына Күрүңениң чер комитетиниң даргазы Х. Куулар чериниң ажылдаар экижидер талазы-биле сорулгаларга болгаш чер дээш төлөңдериниң чымыл-дазын көвүдөдир дугайында делереттеш чугааны кылып, хуралдың ажылыны башкарган. Ындыг ужуражылга хуралды эрттирериниң мурунунда чер комитетиниң

Семинар-хурал

ниң байдалы-биле 49,9 хууга күөстөттинген. Чижээлээрге, кожуун төвү Сары-Сеп сууруңуң чагырга чери 81 муң рубль чер үндүрүүн кирип алып турган, 60,4 рубльди кирип алган.

Устүңде айтыганыңар акна чүгле бажын чанының участогундан болгаш тудуп, оран-сава черлеринде чыгыңар үндүрүлгелер болуп. А суму чагырганыңың депвискээринде турар тарыла, сизин шолдери, олар-белчирлерден кирип алып үндүрүлгелер төлөттиней турар. Шаңалдыг байдал кожуунуң өскө сумуларында база бар дээрин илереттинген. Оон соонда семинар-хуралдың киржикчилериниң черге хамаарыштыр

ТОДАРГАЙ ХАРЫБЫЛАР БЕРДИНГЕН

ажылдап турарының дугайында" комитетиниң чер политиказының талазы-биле улуг специалыңар И.Поселожниң "Чер үндүрүүнүң чымыл-дазының дугайында", Үндүрүлгелер болгаш чымыл-далар талазы-биле үндүрүг инспекциязының килдиз эрлекениңиң ораңлачызы Ш.Чолбөсөй, оон соонда чоокта чаа тургустунган "Кадастр налантазының" дугайында оон даргазы В.Долмажан чүве чугаалаанар. Хыналдадан илереттинген болза: кожуунда көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгө черлери бо чылын тарыла шолуң 21,8 хууга, араг, тараалан ажыл-агыйларлар 37 хуузуңуң ажылаар аргалыг болганнар. Бо кожуунда

ресубликаның өскө кожууннары-биле бир дөмөй көдээ ажыл-агыйның ажыл-алдыг черлери болуп сизин, олар шолдери чедир ажылдакчыларын турар. Оон уламандан тарыла, олар шолдери, сугдан, хатан үнүштер-биле дуй үңгөн болган. Кожуун бо чылын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден санаашкынар суураар 325583 рубль кирип алып турган, херек кырында ол ажылды чер-черлерде чогуур органның чедир организастан чорутпааны илереттинген. Сумуларыңар администрация черлеринге быжыглан шолдериңден 247048 рубль чер үндүрүүн чыгып алып онаалда ноябрь бир-

Чоокта чыла белекел

Бо хүнүңде Кызыл хоорайның төвүнде турар хардан кылган хоорайжыгаштын "тудуу" аргылы берген Ону кылырыңа хоорайның чагырга чери 15 муң рубль түңүң акашын үндүрүп берген. Амгы үеде ында хоорайның чагаайжыдыла комбинадының 8 ажылдакчы база уран чүдү үчүлүшүңден 3 чурукчу ажылдап турар. Олар Соок-Ирей, Хар-Кыстан аңгыда, бектик чүңүңү, чаштар ойнаар аяк хевирин чүңүңү болгаш келир Чылан чылыны овуур-хевирин чогадыкчы езу-биле снлаптып кылдыр деп турар

Хамыкты кайтаткан Декабрь 13-те Бурятияның найысылалы Улан-Удэ хоорайга "Черниц тыныкы" деп аттыг делегей черлегин уран чүдү фестивалы болуп эрткен. Аңаа Бурятия, Тыва, Алтай, Моол, Япония болгаш Кыдат-

